

سازماندهی اطلاعات و دانش در ایران: از یاد نسل پیشکسوت و نسل نو تا افق‌های آینده

سید رحمت‌الله فتاحی^۱

سرمقاله

سازماندهی یکی از حوزه‌های پایه‌ای و بنیادین در حرفه کتابداری و اطلاع‌رسانی و نیز از مراحل اصلی مدیریت اطلاعات و دانش است. هرچند این روزها سخن از به‌کارگیری هوش مصنوعی در فرایند سازماندهی و جایگزینی آن با متخصصان به میان می‌آید، اما حقیقت آن است که آنچه در طول تاریخ توانسته منابع اطلاعاتی و دانش بشری را در دسترس همگان قرار دهد، نه ماشین که همت و کوشش پیوسته انسان‌هایی بوده است که در سرزمین‌های گوناگون به این مهم پرداخته‌اند. از ابن‌ندیم، کتاب‌شناس و فهرست‌نگار نامدار سده چهارم هجری و اثر بزرگ او الفهرست گرفته تا معاصران بزرگی همچون آقابزرگ تهرانی، مؤلف الذریعه‌الی تصانیف الشیعه، ایرج افشار، ایران‌شناس و نسخه‌پژوه نامدار، و پوری سلطانی، مدرس و مؤلف دهها اثر بنیادی در حوزه سازماندهی، و نیز جوانانی که امروز سازماندهی را عرصه علاقه و پژوهش خود ساخته‌اند. ما امروز وارث گنجینه‌های گران‌بها و سرشار از دانش نظری و عملی در ارزش و چند و چون سازماندهی هستیم؛ گنجینه‌ای که پدید آمدنش مدیون انسان‌هایی است که عمر خویش را وقف این راه کرده‌اند.

در چنین شرایطی که برخی می‌پندارند دیگر جایی برای مقوله سازماندهی در فضای فناوری‌زده امروز باقی نمانده و نرم‌افزارها و هوش مصنوعی همه نیازهای کتابخانه‌ها و کاربران را پاسخ خواهند داد، شایسته است بار دیگر به این حوزه بنگریم. بی‌مناسبت نیست نخست ببینیم گذشته این حوزه چگونه و به دست چه کسانی شکل گرفته است، امروز چه در اختیار داریم، و فردا چه نیاز خواهیم داشت.

NASTINFO

۱. استاد بازنشسته دانشگاه فردوسی

مشهد و سردبیر

l. fattahirahmat@gmail.com

سرمقاله

سازماندهی یکی از حوزه‌های پایه‌ای و بنیادین در حرفه کتابداری و اطلاع‌رسانی و نیز از مراحل اصلی مدیریت اطلاعات و دانش است. هرچند این روزها سخن از به‌کارگیری هوش مصنوعی در فرایند سازماندهی و جایگزینی آن با متخصصان به میان می‌آید، اما حقیقت آن است که آنچه در طول تاریخ توانسته منابع اطلاعاتی و دانش بشری را در دسترس همگان قرار دهد، نه ماشین که همت و کوشش پیوسته انسان‌هایی بوده است که در سرزمین‌های گوناگون به این مهم پرداخته‌اند. از این ندیم، کتاب‌شناس و فهرست‌نگار نامدار سده چهارم هجری و اثر بزرگ او *الفهرست* گرفته تا معاصران بزرگی همچون آقابزرگ تهرانی، مؤلف *الذریعه الی تصانیف الشیعه*، ایرج افشار، ایران‌شناس و نسخه‌پژوه نامدار، و پوری سلطانی، مدرس و مؤلف ده‌ها اثر بنیادی در حوزه سازماندهی، و نیز جوانانی که امروز سازماندهی را عرصه علاقه و پژوهش خود ساخته‌اند. ما امروز وارث گنجینه‌های گران‌بها و سرشار از دانش نظری و عملی در ارزش و چند و چون سازماندهی هستیم؛ گنجینه‌ای که پدید آمدنش مدیون انسان‌هایی است که عمر خویش را وقف این راه کرده‌اند.

در چنین شرایطی که برخی می‌پندارند دیگر جایی برای مقوله سازماندهی در فضای فناوری‌زده امروز باقی نمانده و نرم‌افزارها و هوش مصنوعی همه نیازهای کتابخانه‌ها و کاربران را پاسخ خواهند داد، شایسته است بار دیگر به این حوزه بنگریم. بی‌مناسبت نیست نخست ببینیم گذشته این حوزه چگونه و به دست چه کسانی شکل گرفته است، امروز چه در اختیار داریم، و فردا چه نیاز خواهیم داشت. در این سخن کوتاه، قصد آن ندارم که به تاریخچه و سیر تکوین سازماندهی یا به شرح احوال چهره‌های بزرگ آن بپردازم، بلکه خواسته‌ام یادآور شوم که آنچه امروز در دست داریم، حاصل تلاش انسان‌هایی است که یا دیگر در میان ما نیستند یا کمتر از آنان یاد می‌شود و نسل امروز آگاهی چندانی از ایشان ندارد.

از سوی دیگر، نباید فراموش کرد که پردازش و سازماندهی اطلاعات از وظایف اساسی کتابخانه ملی ایران است؛ چه در تدوین منابع پایه (بویژه کتابشناسی‌ها و استانداردها) و چه در فهرست‌نویسی پیش از انتشار و پس از انتشار کتاب‌های کشور. بنابراین بایسته است نگاهی دوباره به چهره‌های اثرگذار این حوزه در ایران داشته باشیم، کسانی که بسیاری‌شان از دل همین سازمان برخاسته‌اند. افزون بر این، یکی از محورهای اصلی موضوعی این فصلنامه نیز بر سازماندهی استوار است و انتظار آن است که به‌طور طبیعی سهم بیشتری از مقالاتش به این حوزه اختصاص یابد.

از این‌رو، در این نوشته کوتاه تنها نام و اثری از این چهره‌ها می‌آورم، باشد که به‌ویژه نسل جوان نیم‌نگاهی به آنان و میراثشان داشته باشد؛ شاید علاقه‌ای برای پژوهش در این زمینه

پدید آید و ارزش سازماندهی اطلاعات و دانش بیش از پیش دریافت شود، همچنین، راه‌ها و رویکردهای نوآورانه‌ای در این زمینه ارائه شود. آشکار است که این سیاهه همه نام‌ها و همه آثار را دربر نمی‌گیرد، بلکه تنها یادآوری و نشانی است بر راهی که پیموده‌ایم.

نسل پیشکسوت

تلاش نسل پیشکسوت بیش از هر چیز بر تدوین ابزارهای پایه برای فرایند سازماندهی متمرکز بود: فهرستنویسی، رده‌بندی، نمایه‌سازی و چکیده‌نویسی. پیش از آنان، نه توجهی جدی و علمی به مقوله سازماندهی در ایران وجود داشت و نه ابزارهای بومی و فارسی برای دست‌اندرکاران این حوزه در دسترس بود. از همین روست که کار و کوشش آنان ارزشی دوچندان دارد. به یاد دارم که هنگامی که در سال ۱۳۵۵ وارد دوره کارشناسی ارشد کتابداری شدم و هم‌زمان فعالیت حرفه‌ای را آغاز کردم، ابزارهایی (مانند قواعد فهرستنویسی و طرح‌های رده‌بندی) که بتوانند فهرستنویسان را در فرایند سازماندهی یاری دهند اندک و پراکنده بود. جالب آنکه، حتی واژگان تخصصی فارسی در این زمینه کاستی بسیار داشت.

پیشکسوتان این عرصه، هر یک به سهم خود، گام‌های ماندگار برداشتند:

- **ایرج افشار** با تألیف کتاب‌های *ایران*، *پنج کتابشناسی ایران* و *فهرست‌نامه کتابشناسی‌های ایران*، پایه‌ای از کتابشناسی ملی را بنا نهاد.
- **حسین بنی‌آدم** با کتابشناسی موضوعی *ایران* نخستین کوشش‌ها در این زمینه را سامان داد.
- **علی اکبر جانا** خلاصه‌های غیررسمی از رده‌بندی دیویی را برای استفاده کتابداران ایرانی فراهم کرد.
- **دکتر هوشنگ ابرامی** با ترجمه *اصول فهرستنویسی*، اثر *مارگارت مان* و نگارش کتاب *شناختی از دانش‌شناسی* (که بخش مهمی از آن به سازماندهی اختصاص دارد) و نیز ترجمه اصطلاحنامه توسعه اقتصادی OECD سهمی مهم بر عهده داشت.
- **انجمن کتابداران ایران** در سال‌های آغازین دهه ۱۳۵۰ با انتشار جزوات آموزشی و ترجمه بخشی از قواعد فهرستنویسی *انگلو-امریکن* نقشی برجسته ایفا کرد.
- **احمد طاهری عراقی** (با گسترش رده‌بندی کنگره BP اسلام و رده‌بندی دیویی-اسلام)
- **دکتر عباس حری** با انتشار فهرست کوچک سرعنوان‌های موضوعی فارسی گامی اساسی در بومی‌سازی برداشت.

• **فرنگیس امید** با تهیه خلاصه رده‌های اصلی رده‌بندی دیویی (حدود ۳۰-۴۰ صفحه) دسترسی کتابداران به ابزارهای پایه را تسهیل کرد.

• **ابراهیم عمرانی** با ترجمه خلاصه رده‌بندی دهدهی دیویی و نمایه نسبی، جلد ۱، گام مهمی در فراهم آوردن دسترسی فهرستنویسان ایرانی به این طرح برداشت.

• در این میان، نام **پوری سلطانی** جایگاه ویژه‌ای دارد؛ بانویی که نه تنها با تألیف *سرعنوان‌های موضوعی فارسی و واژه‌نامه کتابداری* آثار ماندگاری بر جای نهاد، بلکه با ترجمه و اقتباس آثار مهم جهانی، بنیان‌های سازماندهی در ایران را استوار ساخت. راهاندازی مرکز آماده‌سازی کتاب تهران (۱۳۴۸)، تدوین *راهنمای مجله‌های ایران*، تنظیم جزوه‌ها و دستنامه‌های گوناگون در حوزه فهرستنویسی و رده‌بندی، و نیز ساماندهی کتابشناسی ملی ایران در سال‌های بعد، از مهم‌ترین یادگارهای اوست. شاگردان و همکارانی چون **زهره علوی**، **کامران فانی**، **فیروزان زهادی** و **دیگران**، در کنار او یا پس از او، این راه را ادامه دادند.

این فهرست اگرچه همه نام‌ها را دربر نمی‌گیرد، اما به روشنی نشان می‌دهد که چگونه نسل پیشکسوت با دست خالی و در شرایط دشوار، بنیان‌های سازماندهی علمی را در ایران پی‌ریخت. کوشش آنان سرمایه‌ای است که امروز بر آن تکیه می‌کنیم و بی‌تردید باید بیش از پیش قدرشناسی و بازشناسی شود.

• در کنار کوشش‌های یادشده، حوزه فهرستنگاری نسخ خطی جایگاهی محوری در تاریخ سازماندهی اطلاعات در ایران دارا است؛ حوزه‌ای که با میراث مکتوب و هویت فرهنگی ایران پیوندی ناگسستنی دارد. این عرصه، به مثابه یکی از ارکان بنیادین حفظ و دسترسی به منابع علمی و فرهنگی، نقشی کلیدی در معرفی و مطالعه متون کهن ایفا نموده است. در این زمینه، شخصیت‌هایی برجسته همچون خان‌بابا مُشار، ایرج افشار، محمدتقی دانش‌پژوه، سیدعبدالعزیز طباطبایی، محدث ارموی، سیدعبدالله انوار، علینقی منزوی، عبدالحسین حائری، میرودود سیدیونسی، حبیب‌الله عظیمی، محمودفاضل مطلق یزدی، میرزا مهدی ولایی، علی صدرایی خویی، آیت‌الله رضا استادی، سیدمحمدباقر حجتی، سیدمحمود مرعشی نجفی، سیدمحمد رضا فاضل هاشمی، محمد وفادار مرادی و ابوالفضل حافظیان بابل نقش‌آفرینی نموده‌اند. آثار ماندگار این پژوهشگران، به ویژه در تدوین فهرست‌های جامع نسخ خطی در کتابخانه‌های معتبری نظیر کتابخانه ملی، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کتابخانه آستان قدس رضوی و کتابخانه دانشگاه تهران، نقشی تعیین‌کننده در شناسایی، سازماندهی و دسترس‌پذیری منابع خطی داشته است. تلاش‌های این بزرگان و استمرار راه آنان به واسطه شاگردان و همکارانشان،

فهرست‌نگاری نسخ خطی را به یکی از پایه‌های استوار تاریخ سازماندهی اطلاعات در ایران مبدل نموده است. این فعالیت‌ها نه تنها میراث علمی و فرهنگی پیشینیان را حفظ کرده، بلکه زیرساختی ارزشمند برای پژوهش‌های معاصر در حوزه‌های نسخه‌شناسی، ایران‌شناسی و مطالعات فرهنگی فراهم آورده است.

• از دیگر نام‌های شاخص می‌توان یاد کرد: **امیرمسعود نیکبخت جم** (نشانه مؤلف فارسی مبتنی بر جدول کاتر-سن-برن)، **فرهاد وزیری** (دستورنامه برگه‌آرایی)، **مهوش بهنام** (فهرست مستند اسامی سازمان‌ها و مؤسسات دولتی)، **فرشته کاشفی** (گسترش جغرافیای ایران در رده‌بندی دیویی)، **فیروزان زهادی**، **زهره شادمان و نرگس عزیزیان** (ادامه و تکمیل سرعنوان موضوعی فارسی)، **ماندانا صدیق بهزادی** (دستنامه قواعد فهرست‌نویسی و طرح‌های گسترش رده‌های کنگره)، **رحمت‌الله فتاحی** (با ترجمه قواعد فهرست‌نویسی *انگلو-امریکن* و انتشار چندین کتاب و مقاله در زمینه فهرست‌نویسی، فهرست‌نویسی رایانه‌ای و سازماندهی دانش، همچنین راه‌اندازی شاخه ایرانی انجمن بین‌المللی سازماندهی دانش) و نیز **بهار رهادوست**، **فربرز خسروی**، **فروردین راستین**، **ابراهیم عمرانی**، **مرتضی کوکبی**، **مهناز رهبری**، **شیفته سلطانی**، **جمشید کیانفر**، **مرضیه هدایت**، **اشرف‌السادات بزرگی**، **باسمه رضایی**، **فرشته مولوی**، **شهره طراوتی**، **طاهره یعقوب‌پور نرگسی**، **زهراسادات مدرسی**، **هاجر محمدزاده**، **محبوبه ربیعی** و سایر افرادی که هر یک در تدوین ابزارها و دستنامه‌های مورد نیاز کتابداران و سازمان‌های اطلاعاتی نقشی بسزا داشته‌اند.

نسل نو

از اوایل دهه ۱۳۸۰، نسلی تازه از پژوهشگران به حوزه سازماندهی روی آوردند. پژوهش‌های آنان - که بیشتر در قالب پایان‌نامه‌ها و سپس در قالب کتاب و مقاله منتشر شد - بر این حوزه متمرکز شد. تفاوت اصلی این نسل با پیشینیان، توجه جدی به مباحث نو و جهانی سازماندهی بود؛ مباحثی چون مدل‌های مفهومی ایفلا (FRBR, FRAR, BIBFRAME, LRM) و نیز کاربرد هستی‌شناسی‌ها در سازماندهی اطلاعات.

برخی از نام‌های شاخص این نسل عبارتند از: **دکتر سیدمهدی طاهری**، **دکتر محسن حاجی‌زین‌العابدینی**، **دکتر افشین موسوی چلک**، **دکتر فاطمه پازوکی**، **دکتر ملیحه درخوش**، **دکتر سعیده اکبری داریان**، **دکتر معصومه نیک‌نیا**، **دکتر شعله ارسطوپور**، **دکتر سهیلا فعال** و **دکتر میترا پشتوتنی‌زاده** که پایان‌نامه‌ها و مقاله‌های خود را به این حوزه اختصاص دادند. آثار این نسل، افزون بر چند کتاب و دستنامه، عمدتاً در قالب مقاله‌های علمی به زبان

فارسی و انگلیسی منتشر شده است. شماری از آنان توانسته‌اند با عضویت در انجمن‌ها و کمیته‌های بین‌المللی مرتبط با سازماندهی، در سطح جهانی نیز نقش‌آفرین باشند. انتظار می‌رود نسل نو با پویایی و همت بیشتر، فعالیت‌های پژوهشی و آموزشی را گسترش دهد و مایه نوآوری‌ها، تحولات و اثرگذاری‌های بیشتر در این عرصه شود.

برخی جنبه‌های دیگر

همچنین، بایسته است به برخی جنبه‌های دیگر حوزه سازماندهی، از جمله مستندسازی وضعیت حقوقی منابع دیجیتال از طریق فراداده حقوقی اشاره شود. فراداده حقوقی بیان می‌کند که وضعیت حق مؤلف و مالکیت معنوی یک شیء دیجیتال - اعم از متن، تصویر، ویدئو یا فایل صوتی - چیست و به کاربران، پدیدآورندگان و کتابخانه‌ها کمک می‌کند در انتخاب، استفاده و دریافت مجوز منابع آگاهانه عمل کنند. عناصر کلیدی این نوع فراداده، که از ملزومات اساسی سازماندهی اطلاعات است، شامل منشاء اثر، دارنده حقوق، وضعیت نشر، تاریخ و کشور تولید، و اطلاعات مربوط به پدیدآورنده است. به دلیل اهمیت فراداده حقوقی در دیجیتال‌سازی منابع، کتابخانه دیجیتال کالیفرنیا اقدام به مستندسازی اطلاعات حق مؤلف منابع دیجیتال با استفاده از شمای فراداده نمود. فراداده حقوقی از نظر ساختاری با استانداردهایی چون METS سازگار بوده و می‌تواند چارچوبی مؤثر برای وضعیت حقوق منابع دیجیتال و تسهیل سازماندهی آنها فراهم آورد.

افزون بر موارد بالا، شرکت‌های نرم‌افزاری نیز نقش تاثیرگذاری بر حوزه سازماندهی اطلاعات داشته‌اند. آنها با طراحی نرم‌افزارهای نوین و پیاده‌سازی استانداردهای سازماندهی، بویژه فراداده‌های مارک، آر. دی. آی، و مدل‌های مفهومی سازماندهی، بستر مناسبی برای ثبت، ذخیره‌سازی و تبادل داده‌های کتابشناختی فراهم آورده‌اند.

جمع‌بندی و دعوت به اقدام

اکنون آنچه بیش از همه اهمیت دارد، برجسته‌ساختن جایگاه سازماندهی و معرفی چهره‌های شاخص و اثرگذار آن است. روشن است که فصلنامه مطالعات کتابداری و سازماندهی اطلاعات رسالت دارد توجه ویژه‌ای به این حوزه مبذول دارد و بستری برای انتشار پژوهش‌ها و مقالات مرتبط فراهم آورد.

سازماندهی اطلاعات در ایران امروز در نقطه‌ای ایستاده است که از یک‌سو میراث گرانسنگ پیشکسوتان و تجربه‌های عملی نیم‌قرن گذشته را در اختیار دارد و از سوی دیگر با چالش‌ها و فرصت‌های فناوری‌های نو، به‌ویژه هوش مصنوعی و مدل‌های مفهومی جهانی

روبه‌روست. راهبرد آینده باید بر ترکیب هوشمندانه این دو تکیه کند: **صیانت و به‌روزآوری ابزارهای بومی و زبان‌محور** (سرعنوان‌ها، اصطلاحنامه‌ها و رده‌بندی‌های گسترش‌یافته) در کنار **ادغام تدریجی مدل‌های مفهومی و استانداردهای بین‌المللی و فناوری‌های نوین**. آینده سازماندهی در ایران وابسته به ایجاد بستری است که پژوهشگران و کتابداران نسل جدید را قادر سازد تا با استفاده از فناوری‌های داده‌محور، سازماندهی را از سطح «توصیف کتاب‌شناختی» به سطح «مدیریت معنایی و پیوندی دانش» ارتقا دهند. اگر این گذار با برنامه‌ریزی ملی، سرمایه‌گذاری پژوهشی و پیوند فعال با جریان‌های بین‌المللی همراه شود، سازماندهی می‌تواند به رکن اساسی تحول در نظام دانش کشور و حضور پررنگ ایران در عرصه جهانی اطلاعات بدل شود.

راهبردهای آینده سازماندهی اطلاعات در ایران

۱. **حفظ و به‌روزآوری میراث بومی**: صیانت از دستاوردهای پیشکسوتان، بازنگری و تکمیل ابزارهای فارسی (سرعنوان‌های موضوعی، اصطلاحنامه‌ها، رده‌بندی‌های گسترش‌یافته، استاندارد مارک ایران) و مستندسازی تجربه‌های عملی، نخستین گام در راهبرد آینده است. این میراث باید با نیازهای امروز کتابخانه‌ها و مراکز اطلاعاتی هماهنگ و در دسترس نسل‌های جدید قرار گیرد.

۲. **همگرایی با جریان‌های جهانی**: بومی‌سازی و ادغام تدریجی استانداردهای بین‌المللی مانند LRM، BIBFRAME و هستی‌نگاری‌ها با ساختارهای بومی، به سازماندهی ایران امکان می‌دهد همگام با تحولات علمی دنیا حرکت کند و نقش فعالی در شبکه جهانی اطلاعات ایفا نماید. عضویت و مشارکت پژوهشگران ایرانی در انجمن‌ها و کمیته‌های بین‌المللی باید تقویت شود.

۳. **بهره‌برداری از فناوری‌های نوین**: هوش مصنوعی و فناوری‌های داده‌محور، بویژه داده‌های پیوندی، باید نه جایگزین متخصص، بلکه توان‌افزای سازماندهی باشند. طراحی چارچوب‌های ملی برای استفاده مسئولانه از این فناوری‌ها، می‌تواند سازماندهی را از سطح توصیف کتاب‌شناختی به سطح مدیریت معنایی و پیوندی دانش ارتقا دهد و بستری برای تحول در نظام دانش کشور فراهم آورد.

چشم‌انداز سازماندهی در ایران

پیشتر در مقاله‌ای، تصویری کلان از وضعیت آن هنگام سازماندهی اطلاعات در ایران را ارائه داده بودم^۱. اکنون مایه شادمانی است که این حوزه در ایران، با پاسداشت میراث پیشکسوتان،

1. Rahmatollah Fattahi. (2007). Information organization in Iranian libraries and information centers: Trends

مشارکت نسل نو، و به‌روزرآوری ابزارهای بومی، همگام با جریان‌های علمی جهان حرکت می‌کند و با بهره‌گیری مسئولانه از فناوری‌های نوین، به مدیریتی معنایی و پیوندی از دانش دست می‌یابد؛ تا بدین سان، جایگاه خود را به‌عنوان یکی از ارکان تحول در نظام دانش کشور و بازیگری فعال در عرصه جهانی اطلاعات تثبیت کند.

در پایان، بایسته می‌دانم از همفکری و همکاری دوستان دانشمندی چون آقای ابراهیم عمرانی، دکتر سعیده اکبری داریان، دکتر سیدمهدی طاهری و دکتر زینب پابی در تدوین این سرمقاله و یادآوری برخی موارد سپاسگزاری کنم.